

הרב שמואל כ"ץ

מפעילותה וממסמכיה של הרבנות הראשית בענייני שנת השמיטה

מאז ראשית ההתיישבות החדשה בארץ, מזה כמאה ועשרים שנה, נמצא נושא השמיטה במרכזו של ויכוח נוקב. "פולמוס השמיטה" נסוב בעיקרו סביב "היתר המכירה", שניתן לקראת שנת השמיטה תרמ"ט, על ידי גדולי ישראל, בראשם: הרב יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה; הרב ישראל יהושע טרונק, רבה של קוטנא; הרב שמואל מוהליבר, רבה של ביאליסטוק, ועוד. היו שציידו בהיתר זה והיו שהתנגדו לו בתוקף.¹

בכ"ח באייר תרס"ד הגיע לארץ הראי"ה קוק, שנתמנה לרבה של יפו והמושבות. הוא ראה את אחד מתפקידיו החשובים ביותר – לחזק את קיום מצוות התלויות בארץ, בעיקר בישוב החדש שהלך והתפתח בארץ. לקראת שנת השמיטה תר"ע, השמיטה הראשונה שלו בארץ, התחדש והחריף הפולמוס בקשר להיתר המכירה. מול הרב קוק, שהשתמש בהיתר, שכבר נהג בארץ בשלוש השמיטות הקודמות (תרמ"ט, תרנ"ו, תרס"ג), ואף שכללו, עמד בעיקר הרידב"ז (הרב יעקב דוד בן זאב וילובסקי), רבה של צפת, שהתנגד להיתר בתוקף.² הרב קוק עמד ללא חת על דעתו, ולא נרתע מהמלעיזים והמתנגדים לו. הוא ידע היטב שהיתר המכירה אינו פתרון אידיאלי, אך הוא השתמש בו מתוך אחריות לכלל ישראל, ראיית טובת וצורכי היישוב בארץ, הבנת הקשיים הכלכליים בהם היה נתון היישוב החדש בארץ, שלעיתים הגיע עד כדי פיקוח נפש, וראיית החשיבות של החקלאות היהודית בראשית ההתיישבות החלוצית בארץ.³

1. על היתר המכירה והפולמוס סביבו בשמיטות הראשונות, ראה: ר"מ טוקצ'ינסקי, ספר השמיטה, ירושלים תשל"ג, עמ' נט-עד (מכתבי המתירים והאוסרים הובאו שם, עמ' סו-ע); רש"י זיון, לאור ההלכה, ירושלים חש"ד, עמ' קה-קכט; ר"ק כהנא, שנת השבע, ירושלים תשמ"ה, עמ' קכד-קמב; רמ"צ נריה, צניף מלוכה, כפר הרואה תשנ"ב, עמ' 274-288.
2. ניתוח וסיכום הפולמוס ביניהם, ראה: ח' בן ארצי, הרב קוק בפולמוס השמיטה, בית אל תשס"ז.
3. על פועלו וחידושו של הרב קוק בעניין זה, ראה: שם ובמקורות בהערה 1; א' מלכיאל, "אידאולוגיה והלכה בהיתר המכירה של הראי"ה קוק", שנתון המשפט העברי, כ (תשנ"ז), עמ' 169-211; ר"נ גוטל, "קדושת שביעית בפירות נוכרים ובפירות היתר המכירה – שיטת מרן הראי"ה קוק", סיני, קד (תשמ"ט), עמ' טז-נח; הנ"ל, חדשים גם ישנים: בנתיבי משנתו

בי"ד באדר א' תרפ"א הוקמה הרבנות הראשית לארץ-ישראל, הרב קוק והרב יעקב מאיר נבחרו לעמוד בראשה.⁴ מיום זה, ועד היום, הרבנות הראשית, כמוסד ההלכתי העליון והרשמי של היישוב בארץ, והעומדים בראשה, טיפלו בכל הקשור לשנת השמיטה בהיבט הכלל ארצי, וזאת מתוך דאגה, לא למגזרים בודדים, אלא לעם כולו על כל שדרותיו. נפרט את שנות השמיטה מיום היווסדה של הרבנות הראשית ועד היום, ואלו רבנים ראשיים תפקדו באותן השנים (ובסוגרים נציין את השנים בהם כל רב תפקד כרב ראשי): תרפ"ד, תרצ"א – הרב קוק (תרפ"א-תרצ"ה) והרב מאיר (תרפ"א-תרצ"ט); תרח"ץ – הרב מאיר והרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג (תרצ"ז-תש"ט); תש"ו, תש"ב – הרב הרצוג והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל (תרצ"ט-תש"ג); תש"ט – הרב הרצוג והרב יצחק נסים (תשט"ו-תשל"ג); תשכ"ו, תשל"ג (ההכנות לשנה זו) – הרב נסים והרב איסר יהודה אונטרמן (תשכ"ד-תשל"ג); תשל"ג, תש"מ – הרב שלמה גורן והרב עובדיה יוסף (תשל"ג-תשמ"ג); תשמ"ז – הרב אברהם שפירא והרב מרדכי אליהו (תשמ"ג-תשנ"ד); תשנ"ד, תשס"א – הרב ישראל מאיר לאו והרב אליהו בקשי-דורון (תשנ"ג-תשס"ח); תשס"ח – הרב יונה מצגר והרב שלמה משה עמר (החל משנת תשס"ג). אין עוד נושא, כמו השמיטה, שגרם לפולמוס כה חריף, ושבו באה לידי ביטוי השקפת עולמם של הרבנים הראשיים, וכן, סמכותה, כושר פעולתה ותפקודה של הרבנות הראשית.

יחד עם הרבנים הראשיים פעלה גם מועצת הרבנות הראשית. ברוב השמיטות פעלה לידה "ועדת שמיטה", שהפיצה ויישמה בשטח את ההנחיות של הרבנים הראשיים והמועצה. הם פרסמו חוזרים – הנחיות הלכתיות לחקלאים (ראה להלן מסמכים י, יג, יז, כ, כא, כג, כט, לא, לב, לו, לט, מז, נב) ולצרכנים, וכן הודעות לציבור בעיתונים (ראה להלן מסמכים ג, ז, יב, יח, יט, לג, מ מא, מב, נב, נג), השיבו תשובות הלכתיות ומעשיות לפונים אליהם (ראה להלן מסמכים ח, טו, כב, כד, ל, לז, לח, מג), ולעיתים בעת סיור בהתיישבות העובדת, וארגנו ימי עיון וכנסים הסברה. לפני כל שמיטה התקיימו במועצה דיונים – האם עדיין יש מקום להמשיך ולהסתמך על היתר המכירה, שניתן בשעת הדחק ובתנאים

ההלכתית-הגותית של הרב קוק, ירושלים תשס"ה, עמ' 107-115; ר"י עמיחי, "היתר מכירה - למי ולמי?", להלן עמ' 140; ר"י עמיחי, "הרב קוק והיתר המכירה", להלן עמ' 140; ר"י אלנקווה, אגרות חמדה, יד בנימין תשס"ח; ר"ד בן זון, "עבודת יהודים בשמיטה לאחר המכירה", צהר, לב (אדר ב' תשס"ח), עמ' 69-82.

4. על ייסודה של הרבנות הראשית, ראה: ש' כ"ץ, "הרקע להקמת הרבנות הראשית", בתוך: י' אלפסי וג' בת-יהודה (עורכים): יובל המאה של המזרחי, ירושלים תשס"ב, עמ' רסו-רפח.

מסוימים בשל קשיים כלכליים ואילוצים שונים, ואם כן, כיצד? הרבנים הראשיים פרסמו כל ערב שנת שמיטה הודעה לציבור, בה הם הסבירו את ההכרח להשתמש בהיתר המכירה, תוך הדגשה שזו הוראת שעה לאותה שמיטה בלבד (ראה להלן מסמכים ג, יג, יט, כ, כח, כט, לג, מז), וזאת, מתוך אחריות לכלל ישראל. יחד עם זאת, הם עודדו את החקלאים שחפצו לנהוג שלא על פי היתר זה (ראה להלן מסמכים א, כא, כח, מז), והביעו תקווה שיגיע היום שלא יהיה עוד צורך להזדקק לו. במשך השנים, גם מחוץ לרבנות הראשית רבו הדיונים והויכוחים, האם מבחינה הלכתית-חינוכית עדיין יש מקום להמשיך להזדקק להיתר המכירה, האם אין בכך הערמה המבטלת את המצוה מעיקרה, ומה תוקפו וערכו ההלכתי-חוקי לאחר הקמת מדינת ישראל? היו שהציעו דרכים חליפיות להיתר זה.⁵ משמיטה לשמיטה נעשו ניסיונות לשפר, לשכלל ולהעמיק את ההקפדה על שמירת הלכות השמיטה בקרב החקלאים ובציבור הרחב, וזאת בסיוע גופים שונים (ראה להלן). עם כל הרצון הטוב והמאמץ הרב שהושקע, לא תמיד ההכנות ברבנות הראשית החלו בזמן, ההוראות לא תמיד היו ברורות ולא כולן בוצעו כהלכה בשטח, ההסברה לא הייתה מספקת והתקציב וכוח האדם המצומצם שעמד לרשותה לא הספיקו כדי לעמוד בכל המשימות.

נציין, שמשמיטת תרח"ץ החל להתפרסם בארץ הרב אברהם ישעיהו קרליץ, בעל "החזון איש", שהתנגד נמרצות להיתר המכירה בו השתמשה הרבנות הראשית.⁶ מאז הלכו על פי פסיקותיו, כל אלו שלא רצו להזדקק להיתר המכירה, ובעיקר נהגו כך הקיבוצים של פועלי אגודת ישראל.⁷

5. ראה: ר"ש אבינר, עם כלביא, ב, ירושלים תשמ"ג, עמ' 121-125; י' אליצור, "איך יוצאים מבעית השמיטה", נקודה, 114 (תשרי תשמ"ח), עמ' 12-15; רח"ד הלוי, "הנוסיף למכור אדמות ישראל לגוי שביעית?", שנה בשנה (תשנ"ג), עמ' 165-170, מים חיים, ב, תל-אביב תשנ"ה, ס' סא; ר"י אריאל, באהלי שדה, כפר דרום תש"ס, ס' ה-ו; ר"י עמיחי, "היתר המכירה - עיון מחודש לקראת שמיטת תשס"א", צהר, ד (סתיו תשס"א), עמ' 11-36; הנ"ל, "היתר המכירה תשס"א", התורה והארץ, ו, כפר דרום תשס"א, עמ' 426-446; ר"ע אריאל, "האומנם נמשיך למכור", שם, עמ' 447-451; ר"ז וייטמן, לקראת שמיטה ממלכתית במדינת ישראל, אלון שבות תש"ס, עמ' 28-49. על דיון במגזר החקלאי, ראה: עמודים, אב-אלול תשמ"ו; שמיטה: מקורות הגות מחקר, ירושלים תשנ"ג, עמ' 39-74. ועוד: להלן הערות 23 ו-36.

6. על שיטתו של החזון איש בנושא השמיטה, ראה: ר"ק כהנא (לעיל, הערה 1), עמ' קכב-קמג; ר"א הלל גולדברג, הארץ ומצוותיה, כפר פינס תשנ"ד, עמ' רנג-רסו; נ' גוטל, "מקולות החזון איש וחומרות הרא"ה קוק בהלכות שביעית", קובץ הציונות הדתית, ה (תשס"ב), עמ' 327-336.

7. ראה: מ' ריימן, "שנת השמיטה בחפץ חיים", מורשה, ה (תשל"ג), עמ' 133-135; מ' זקס,

מאז היווסדה, השתמשה הרבנות הראשית בטופס הרשאה מיוחד, אותו ניסח הרב קוק⁸ (ראה להלן מסמכים ב, ד). בטופס זה מאשר בעל הקרקע, שהוא מיפה את כוחם של הרבנים הראשיים, כשלוחיו, למכור לגוי את אדמותיו ויבולה בתנאים שימצאו לנכון. לצורך מכירת זו, היא השתמשה בשטר מכירה מיוחד, אותו ניסח הרב קוק בשנת תרע"ו ערב שנת שמיטה תרע"ז ובשנת תר"ץ הוא הוסיף לו קטע נוסף.⁹ בשטר מכירה זה שילב הרב קוק את שתי דרכי המכירה שהוצעו בשמיטות הראשונות. את זו שהורה הרב יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה, לקראת שמיטת תרמ"ט – מכירה לזמן קצוב של שנתיים; ואת זו שהורה הרב נפתלי הרץ הלוי, רבה של יפו, לקראת שמיטת תרנ"ו – מכירת הגידולים והאילנות על מנת לקוץ אותם, ומכירת העפר בשטח העליון עד כדי שיעור יניקת הצמחים על מנת לעוקרם¹⁰ (ראה להלן בנספח שבסוף המסמכים). הרב הרצוג, שנתמנה לרב ראשי לאחר הרב קוק, המשיך להשתמש בנוסח שטר מכירה זה, ואילו בטופס ההרשאה הוא הכניס שינויים קלים¹¹ (ראה מסמכים ט, יא, טז, כה, מט).

רק לקראת שמיטת תש"ם חל שינוי בנוסח שטרות אלו. בשל מצבה הכלכלי והביטחוני הקשה של מדינת ישראל, החליטה מועצת הרבנות הראשית, ביוזמת הרב הראשי, הרב שלמה גורן, להמשיך ולבצע את היתר המכירה, אך לצמצמו. הרב גורן טען, שלאחר הקמת מדינת ישראל, אין עוד תוקף הלכתי וחוקי להיתר המכירה, כי לפני הקמתה, הקרקעות של היהודים שיישבו בארץ היו נתונות

⁸ "שמירת שמיטה ללא היתר מכירה", שנה בשנה (תשס"א), עמ' 207-218.

8. ראה: ר"מ טוקצ'ינסקי, (לעיל, הערה 1), עמ' פ-פא; ר"ש ישראלי (עורך), בצאת השנה, ירושלים תש"ך, עמ' סב-סג.
9. ראה: ר"מ טוקצ'ינסקי, שם, עמ' עד-עח. ההוספה היא: "וגם זאת החלטנו וכו'", וזאת על פי מה שכתב הרב קוק בספרו שו"ת משפט כהן לאחר סי' קמ"ט. שטר מכירה זה נחתם ב"ג מנחם אב תר"ץ, על פי ר"מ טוקצ'ינסקי, שם, עמ' עח (וראה להלן מסמך כו).
10. ראה: רש"ז אורבך, מעדני ארץ – שביעית, ירושלים תשס"ח, עמ' 17. הרב ספקטור דרש מכירה לשנתיים, כלומר לזמן מוגדר, כדי לא לעבור במכירה זו על האיסור של "לא תחנם". דרישותיו של הרב הרץ באו בשל החשש שמא במכירה זו עדיין קיים האיסור הנ"ל מדרבנן, ושמה אין בכוחה של מכירה מוגבלת זו להפקיע את קדושת ארץ-ישראל. דבריהם הובאו אצל ר"מ טוקצ'ינסקי, שם, עמ' סז, עה. כל הנ"ל על פי הסברו של הרב הרצוג, גנזק הציונות הדתית, מרכז המזרחי העולמי, תש"ד [= ר"א הרצוג, פסקים וכתבים, ג, ירושלים תש"ן, סי' נג]. (ראה להלן מסמך ט).
11. ר"א הרצוג, שם. שטר מכירה זה נחתם בי"ד מנחם אב תרצ"ז, על פי ר"מ טוקצ'ינסקי, (לעיל, הערה 1), עמ' עח. על שיטתו של הרב הרצוג בנושא השמיטה, ראה בספרו, שם, סי' מו-עג.

תחת השלטון התורכי והמנדט הבריטי, אך כעת הן בבעלות ובריבונות המדינה, לכן אין בכוחה של מכירת הקרקעות הפרטיות לגוי בכדי להפקיע את קדושת ארץ-ישראל, כי גם לאחר המכירה הקרקעות עדיין נשארות בבעלות-על של המדינה. טופס הרשאה ושוטר המכירה שונו ונוסחו מחדש ע"י הרב גורן ומועצת הרבנות הראשית אישרה אותם בישיבתה בכ"ה בסיון תשל"ט (ראה להלן מסמך לה). השינוי העיקרי שהוא הכניס – במקום שהרבנים הראשיים יהיו השליחים של החקלאים למכירת קרקעותיהם לגוי, החקלאים מכרו את אדמותיהם ישירות לרב הראשי, והוא מכר אותן לגוי. במכירה זו לא הייתה, לדעתו, שליחות לדבר עבירה, לכן היא תקפה גם לשיטת החזון איש שהתנגד להיתר המכירה מסיבה זו. שיפור נוסף שנעשה, הביא לכך שהמכירה תהיה חוקית גם על פי החוק הישראלי, ובכך סרה טענה נוספת של מתנגדי היתר המכירה. ביוזמתו של ח"כ הרב חיים דרוקמן, חוקקה הכנסת, בח' באב תשל"ט, את חוק "עסקאות במקרקעין (קיום מצוות שמיטה) התשל"ט-1979". על פי חוק זה, נתקנו, בו' באלול, תקנות אשר קבעו – מכירת קרקע הנועשית לצורך השמיטה, באישור ומטעם מועצת הרבנות הראשית, תקפה גם ללא רישום בטאבו ופטורה ממסים.¹² הראשון לציון והרב הראשי, הרב עובדיה יוסף, גם כן צידד בהיתר המכירה ללא פיקפוק.¹³ לקראת שמיטה תשמ"ז, חזרו הרבנים הראשיים, הרב שפירא¹⁴ והרב אליהו,¹⁵ והשתמשו בשטרות שקבע הרב קוק, וגם הבאים אחריהם, הרב לאו¹⁶ והרב בקשי-דורון,¹⁷ השתמשו בהם.

-
12. ראה: מאורות, 1 (סתו תש"ס), עמ' 60-1 (נוסח השטרות החדשים הובא שם, עמ' 56-59). על שיטתו ופועלו של הרב גורן בנושא השמיטה, ראה: שם ובספריו: תורת המועדים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 669-686; תורת המדינה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 445-454; משנת המדינה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 211-263. על הערותיו של הרב צבי יהודה הכהן קוק, להסתגלגלותו של הרב גורן, ראה: תחומין, ז (תשמ"ו), עמ' 23-26. הערותיו על חוברת אחרת בקשר להיתר המכירה, ראה: ניצני ארץ, יד (קיץ תשס"א), עמ' 28-35. וראה להלן עמוד 354-363.
13. ראה מאמרו: "בענין היתר המכירה", תורה שבעל פה, טו (תשל"ג), עמ' טז-מט; "בענין היתר המכירה", שם, לה (תשנ"ד), עמ' ז-כ; שו"ת יביע אומר, י, ירושלים תשס"ד, סי' לז-מד; שו"ת יחיה דעת, ד, ירושלים תשמ"א, סי' נג; ועוד: ר"י יוסף, ילקוט יוסף - שביעית והלכותיה, ירושלים תש"ס, בעיקר פרק כו.
14. ראה מאמרו: "קדושת שביעית", תורה שבעל פה, כח (תשמ"ז), עמ' 8-1; "הפולמוס מסביב להיתר המכירה", קטיף שביעית, אשקלון תשס"ז, עמ' 10-13.
15. ראה: ר"מ אליהו, "בחריש ובקציר תשובות", קטיף שביעית, עמ' 14-16; הנ"ל, מאמר מרדכי: פסקי הלכה תשובות ומאמרים בענייני שביעית, ירושלים תשס"ח, בעיקר פרק יח וסי' טז.
16. ראה מאמרו: "שביעית בזמן הזה", תורה שבעל פה, מב (תשס"א), עמ' לה-מב; "על היתר המכירה בשביעית", שמעתין, 145 (ניסן-אב תשס"א), עמ' 23-30. הרב לאו העיד, שלאחר

לקראת שמיטת תשס"א החליטה מועצת הרבנות הראשית, שעדיין יש הכרח להשתמש בהיתר המכירה, אך יש לצמצם את היקפו. גידול תבואה לא הותר בשמיטה זו. מחלקת הזרעים של הרבנות הראשית לא קיבלה את מרות הרבנים הראשיים, והחליטה להכפיף עצמה למתנגדי היתר המכירה, ולא להיערך להפעלתו בקרב החקלאים (ראה להלן). רבנות ירושלים הודיעה שהיא לא תאשר להכניס לעיר ירקות ופירות מהיתר המכירה, וכל ירקן, מסעדה או בית מלון שיפרו הוראה זו, תוסר מהם תעודת הכשרות, וזאת על פי הוראתו של הרב יוסף שלום אלישיב שאין להסתמך יותר על היתר המכירה, כי המצב כיום אינו של פיקוח נפש, ויבוא מחו"ל זול יותר מהחקלאות המקומית שלא תינזק אם תושבת בשנת השמיטה. הראשון לציון והרב הראשי הרב אליהו בקשי-דורון, שצידד בהיתר המכירה מתוך חשש לקריסת מערכת הכשרות הארצית, דאגה לפרנסת החקלאים ורצון למנוע מכשול של רבים מעבודה בשביעית ומאכילת פירות שביעית באיסור¹⁸, דחה בתוקף את דרישתה של רבנות ירושלים. מיד פרץ פולמוס קשה עד כדי איומים על הרב הראשי, הכפשתו ברבים והחרמתו בקרב הציבור החרדי. לאחר דין ודברים, הודיע הרב בקשי-דורון, שנשאר בודד במערכה, שהוא יעזור לכל רשות מקומית שתרצה לשמור שמיטה כהלכתה. הפולמוס שכך, ונמצאה הדרך לתת הכשר לסחורה מהיתר המכירה גם בערים שהרבנות המקומית אסרה את הכנסתה.¹⁹

לקראת שמיטה תשס"ח, החליטה הרבנות הראשית לצמצם את השימוש בהיתר המכירה ככל האפשר, ואכן דבר זה בוצע בפועל. לחקלאים הוצע בתחילה

הבחרו לרב ראשי, בא' בניסן תשנ"ג, הוא ועמיתו נכנסו לקבל ברכה מהרב שלמה זלמן אוירבך. לשאלתם, כיצד לנהוג לגבי שנת השמיטה המתקרבת? הוא יעץ להם, לא לשנות ולהמשיך להשתמש בהיתר המכירה כפי שנהג הרב קוק. כך העיד גם הרב יהודה עמיחי, מרכז ועדת השמיטה של הרבנות הראשית באותה שמיטה, והוסיף לו, שלא ישנו גם את נוסח השטרות שקבע הרב קוק, ראה מאמריו: באמונת עתיד, 4 (אייר-סיון תשנ"ה), עמ' 31; להלן עמוד 380.

17. ראה מאמריו: "נטיעות בט"ו בשבט בשביעית לצורך החזקת הארץ", בתוך: ר"ח דאום (עורך), משנת השמיטה, א, רמת מגשימים תשנ"ה, עמ' 147-154 [= שו"ת בנין אב, ג, ירושלים תשנ"ה, ס' מא]; "איסור סחורה והפסד בפירות שביעית", תורה שבעל פה, לה (תשנ"ד), עמ' לט-מח [= שו"ת בנין אב, שם, ס' מב].

18. ראה מאמריו: "בדבר היתר מכירה בשנת השמיטה תשס"א", שו"ת בנין אב, ד, ירושלים תשס"א, ס' סב.

19. על הפולמוס הקשה בשמיטת תשס"א ומשמעותו, ראה: א' כהן, בתוך: הצינונות הדתית: עידן התמורות, ירושלים תשס"ד, עמ' 376-381; הנ"ל, בתוך: א' דון יחיא (עורך), בין מסורת לחידוש: ספר זכרון ליהושע קניאל, רמת-גן תשס"ה, עמ' 529-545; ועוד להלן הערה 35.

להצטרף לאוצר בית דין, והמכירה התבצעה רק לאלו שלא יכלו להיענות לכך. טופס ההרשאה ושטר המכירה נוסחו מחדש, בקצרה ובלשון משפטית המובנת לבן דורנו, וזאת, כדי לפתור בעיות הלכתיות רבות שהועלו ע"י מתנגדי היתר המכירה במשך השנים. גם ביצוע המכירה היה הפעם שונה. בפעם הראשונה, לא הרבנים הראשיים מכרו את הקרקעות לגוי, אלא המכירה נעשתה ישירות, ולא בשליחות, ע"י מינהל מקרקעי ישראל, שהוא הבעלים של רוב הקרקעות בארץ ובעל הסמכות למוכרן, וזאת לאחר שהחקלאים מכרו למינהל את כל זכויותיהם בקרקע. לאחר איתור הבעלים האמתיים של כל קרקע, מיפוייה, מפגשה אישית עם כל חקלאי, בה הוסבר לו היטב תוכנו משמעותו של שטר המכר למינהל, הוא חתם עליו מתוך גמירות דעת מלאה. הרב זאב ויטמן, רבה של תנובה, שמונה כיו"ר ועדת השמיטה של הרבנות הראשית כבר בטבת תשס"ז, טיפל במכירת הקרקעות של מגדלי הירקות ובהקמת מערכת אוצר בית דין ארצית למגדלי הפירות, אליה הצטרפו מגדלים רבים, גם לא דתיים. הרב אברהם יוסף, רבה של חולון והיו"ר השני של ועדת השמיטה, טיפל בביצוע היתר המכירה, כפי שנעשה בעבר, עבור חקלאים העוסקים בגידול חיטה, מספוא, פרחים, מטעים ליצוא, בגינות נוי ובכל חקלאי הערבה.²⁰ גם בשמיטה זו דרש הרב יוסף שלום אלישיב מהרבנות הראשית, לאפשר לרבניות המעוניינות שלא להשתמש בהיתר המכירה, לעשות כך, ואכן, היא אפשרה לרבני ערים שלא להכניס לעריהם ירקות ופירות מהיתר המכירה, דבר זה גרם לפולמוס חריף בין הרבנים ובציבור הרחב. החשש העיקרי היה, שהתנגדות זו תביא לקריסת מערכת הכשרות הארצית, ולקיפוח פרנסתם של אלפי חקלאים. רק לאחר התערבות בג"ץ ופעילות של רבני "צהר", שהחלו בהתארגנות להקמת מערכת כשרות נפרדת, נאלצה הרבנות הראשית לסגת ולאפשר לרבנים אחרים לתת הכשר בנושא זה בערים אלו.

נפרט בקצרה פעילויות מיוחדות במספר שמיטות, הקשורות במישרין או בעקיפין לרבנות הראשית, שהשפעתן ניכרת על המערכת כולה עד עצם היום הזה.

20. על טופסי השטרות וכל הפעילות של רבה של תנובה, ראה: ר"ז וייטמן, "תוקף היתר המכירה מבחינה משפטית והלכתית", תחומין, כז (תשס"ז), עמ' 13-28; הנ"ל, "היתר המכירה בשמיטת תשס"ח", צהר, לב (אדר ב' תשס"ח), עמ' 83-94; קומי אורי, "במה נשתנתה שנת השמיטה דהשתא משמיטות קודמות?", כה (אדר-ניסן תשס"ח), עמ' 26-32. היו שהתנגדו לביצוע ולשינוי בנוסח היתר המכירה שהיה מקובל מאז ימי הרב קוק, ראה: ר"י עמיחי, להלן עמוד 380.

בשנת תש"ד, לקראת שמיטת תש"ה, הוקמה "הועדה הרבנית לענייני שמיטה ליד המרכז החקלאי של הפועל המזרחי". הועדה שאפה להחזיר את נושא השמיטה בקרב יישוביה החקלאיים, נושא שמעט נשכח ולא תמיד הורגש בשנים עברו, וכן לשמור ככל האפשר על הלכות השמיטה למרות השימוש בהיתר המכירה. חברי הועדה קיימו מספר פגישות עם הרבנים הראשיים, הרב הרצוג והרב עוזיאל,²¹ ועם הרב צבי פסח פראנק, רבה של ירושלים. הסיכום המעשי של הפגישות אתם, השתקף היטב בחוזר שפרסמו הרבנים הראשיים לאחר מכן²² (ראה להלן מסמך י).

שמיטת תש"ב הייתה הראשונה לאחר הקמת מדינת ישראל. העלייה ההמונית, הקמת יישובים רבים, בעיקר לאורך גבולות המדינה, שעיקר פרנסתם הייתה מהחקלאות, מחסור גדול במזון ומשטר הצנע ששרר בארץ, והמצב הביטחוני שהקשה על פועלים נוכרים לעבוד אצל יהודים, חייבו התארגנות מיוחדת ומציאת פתרונות לשאלות חדשות. "חבר הרבנים של הפועל המזרחי", שהוקם באב תש"ח, סייע רבות לרבנות הראשית בכך, מאחר ולרבנים אלו היה ניסיון בשטח מתוך קירבתם לציבור החקלאים. רבני ה"חבר", ובראשם הרב שאול ישראלי, רבו של כפר הרא"ה, הגישו לאישור הרבנות הראשית הוראות למעשה מפורטות לשנת השמיטה. הרבנים הראשיים קיבלו את רוב הצעותיו של הרב ישראלי, ועל סמך זה, הם פרסמו הוראות לחקלאים מטעם הרבנות הראשית²³ (ראה להלן מסמכים יג, יד).

בטבת תש"ח, לקראת שמיטת תש"ט, ביוזמת הרבנים הראשיים, הרב הרצוג והרב נסים, הקימה הרבנות הראשית את "המחלקה למצוות התלויות בארץ ובחקלאות", בראשה עמד הרב שאול ישראלי, ואתו הרב חנוך זונדל גרוסברג. הרב ישראלי, שמשנת תש"ג היה גם חבר מועצת הרבנות הראשית המורחבת, היה אחד מגדולי המומחים בארץ בהלכות הקשורות למצוות התלויות בארץ, והוא שהניח את היסודות ההלכתיים לקיום השמיטה מאז

21. ראה: ר"י אדרי (עורך), השמיטה היובל ומצוות הקהל במשנת הרב עוזיאל, ירושלים תשנ"ד; הנ"ל, "משנת הרב בראי השמיטה: עיון בכתבי הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל", מים מדליו (תשס"א), עמ' 27-36. וראה: מכמני עזיאל, ה, ירושלים תשס"ז, עמ' קצח, שדס-שמה.

22. נתיבה, א' אלול תש"ד, עמ' 1.

23. ראה על כך: התורה והמדינה, ד (אלול תש"ב), עמ' קלו-קס. הרב ישראלי הציע בפני מועצת הרבנות הראשית להפקיר את הקרקעות בשמיטה ולא למוכרן לגוי, אך היא לא קיבלה את הצעתו, ראה: שם; ארץ חמדה, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' קא-קיב; ברקאי, ד (אביב תשמ"ז), עמ' 214-227; חוות בנימין, א, כפר דרום תשנ"ב, סי' ז'.

הקמת המדינה. ההתיישבות החקלאית הדתית בארץ נהגה על פי הוראותיו. במשך שנים רבות הוא היה ה"עמוד הימני" של הרבנות הראשית בכל הקשור בשנת השמיטה.²⁴ סיכום פעילותה של הועדה בשמיטה זו, התפרסם בספר מיוחד,²⁵ בעריכתו של הרב ישראלי, המהווה מסמך נדיר וחשוב ביותר להבנת פועלה של הרבנות הראשית, הקשיים והפתרונות שהיא נתנה בנושא זה.

לקראת שמיטת תש"ם, ביוזמתו ובברכתו של הרב הראשי, הרב שלמה גורן, פיתח מכון צמ"ת שבאלון שבות מכשיר הלכטכני, במטרה לסייע לחקלאים באותן עבודות שנאסרו בשמיטה אף לסומכים על היתר המכירה. היה זה מכשיר שהשייה (גרמא), שנקרא "שמיטון", הוא גרם לפסק זמן בין הפעלת המנוע והמערכת המכנית ע"י האדם, לבין הזמן שהכלים החלו לעבוד. מכשיר זה הותקן על גבי טרקטורים, בעיקר בקיבוצי הקיבוץ הדתי ובמשקים השיתופיים, הוא סייע בעיקר במלאכת החרישה והזריעה.²⁶

במשך השנים התמנו רבנים צעירים ביישובים דתיים רבים, והתרבו חקלאים צעירים בני תורה ששאפו להדר במצוות השמיטה. ואכן, דבר זה בא לידי ביטוי בשמיטת תשמ"ז. בראש "ועדת השמיטה" של הרבנות הראשית עמד הרב יחזקאל דאום, בוגר ישיבת "מרכז הרב" ורבה של רמת מגשימים ותנובה. במרץ רב וביציאה לשטח, הוא הצליח לעורר ולהעמיק את ההקפדה על הלכות שמיטה למרות ההזדקקות להיתר המכירה.²⁷ בשמיטה זו התעורר פולמוס בקשר לגידול

24. על שיטתו ופועלו המיוחד של הרב ישראלי בנושא השמיטה, ראה: ר"י עמיחי, "הפוסק במצוות התלויות בארץ", בתוך: א' שריר (עורך), גאון בתורה ובמידות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 223-233; הנ"ל, בתוך: א' ורהפטיג וש' כ"ץ, הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה, ירושלים תשס"ב, עמ' 669-671; ר"ע אריאל, "משנת הרה"ג הרב שאול ישראלי זצ"ל - הלכות שביעית", התורה והארץ, ג, כפר דרום תשנ"ז, עמ' 153-194; ולהלן הערה 29.

25. ר"ש ישראלי (עורך), בצאת השנה, ירושלים תש"ך. טופס ההרשאה וטופס שטר המכירה, נדפסו שם עמ' סב-סג.

26. ראה: ר"י רוזן וי' מאיר, "מיכשור הלכטכני לשמיטה", תחומין, ב (תשמ"א), עמ' 428-440. בשל קשיי תפעול ואי הסכמות הלכתיות הופסק השימוש בו. לקראת שמיטת תשמ"ז המכון התבקש לשכלל מכשיר זה, ואף לפתח "מזמרת גרמא" לצורך עבודות הגיזום והזמירה. הרבנים הראשיים, הרב שפירא והרב אליהו, ראו זאת בחיוב, ראה דבריהם להלן מסמך לח ותחומין, ז (תשמ"ו), עמ' 82; ר"ז וייטמן, "זריעה באמצעות מכשיר גרמא בשביעית", שם, עמ' 55-81; הנ"ל, (לעיל, הערה 5), עמ' 277-297.

27. ראה: ר"י דאום, "לקראת שנת השמיטה תש"ם ברמת מגשימים", תחומין, א (תשמ"מ), עמ' 163-185; ר"ח דאום (עורך), (לעיל, הערה 17), עמ' 121-146, 381-387. לגבי ישובים נוספים, ראה: ר"י דריפוס, "בצניעות ובעוז (לבירור דרכה של "בית יתיר" בשנת השבע)", מדרש דחד יומא, ה (תשמ"ז), עמ' 9-23; ר"ז וייטמן, שמיטת תשמ"ז בכפר עציון, כפר עציון תשמ"ח;

חיטה וטחינתה בארץ. הציבור החרדי, שהתנגד להיתר המכירה, דרש בתוקף, עד כדי איום בחרמות, שטחנות הקמח בארץ ישתמשו רק בחיטה המיובאת מחוץ לארץ, ובכך היה חשש לפגיעה בפרנסת מגדלי החיטה בארץ. הרבנות הראשית הודיעה לציבור הרחב, שהתוקף של היתר המכירה, כפי שהיה נהוג בארץ במאה השנים האחרונות על פי הוראת גדולי התורה, עומד בתוקפו, לכן מותר להשתמש בחיטה שגדלה בארץ. יחד עם זאת, היא ביקשה ממשרד המסחר והתעשייה, שפנה אליה בעניין זה, למצוא הסדר עם טחנות הקמח כך, שהחיטה שגדלה בארץ וזו שיובאה מחוץ לארץ יחולקו ביניהן בצורה נאותה.²⁸ מאז ועד היום, לטחנות הקמח בארץ לא נכנסת בשמיטה חיטה מקומית, וכל הגידול המקומי הולך למאכל בהמה או ליצוא. בשנה זו הוקם מכון "התורה והארץ" בנוה דקלים שבגוש קטיף ת"ו. רבני המכון סייעו רבות לרבנות הראשית ביישום הלכות השמיטה במגזר החקלאי ובציבור הרחב, בין השאר ע"י כתיבה והפצה של חוברות הלכה לחקלאי ולצרכן, שלראשונה יצאו מטעם הרבנות הראשית.²⁹ לראשונה נעזרה הרבנות הראשית גם באגרונומים מקצועיים. לקראת שמיטה זו, הוקם בעידודה "אוצר בית-דין" במספר מקומות בארץ, ומהבולטים שבהם היה אוצר בית דין שהוקם ע"י הרב זאב ויטמן, רב קיבוץ כפר עציון, עבור קיבוצי גוש עציון. ועדת השמיטה של הרבנות הראשית פרסמה את קריאת הרבנים הראשיים לציבור הרחב – להשתדל לכתחילה לרכוש ירקות ופירות מאוצר בית דין, כדי לסייע לגיבורי כוח אלו, ולקיים מצוות אכילת פירות שביעית בקדושה (ראה להלן מסמכים לט, מ).³⁰ היא גם דאגה לכך, שחלק גדול מפירות אלו ישווקו דרך רשתות השיווק הגדולות, דבר שלא היה בשמיטות הקודמות. כמו כן, היה שיתוף פעולה עם ועדות השמיטה של המגזר החרדי, בשל כך לאוצר בית דין ליין הייתה הצלחה גדולה, וגם בציבור החרדי רבים רכשו יין זה.

הנ"ל, (לעיל, הערה 5), עמ' 298-318; ר"ש אבינר, שאילת שלמה, א, תשס"א, סי' שיג (בקיבוץ לביא); שם, ג, סי' נז (בקשת).

28. על פי פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית ב"א בסיון תשמ"ז, ארכיון הרבנות הראשית; הצפה, י"ג וט"ו בסיון תשמ"ז. ראה להלן מסמך מב. וראה: "עמדת הרבנות הראשית בענייני השמיטה", עיטורי כהנים, 28 (אב תשמ"ז), עמ' 62-64.

29. פסקי ההלכה נכתבו על פי ההוראות של הרבנים הראשיים, הרב שפירא והרב אליהו, והרב ישראלי. חוברות אלו נכתבו מחדש, עם הוספות ותיקונים, בשנת תשנ"ד. לקראת שנת השמיטה תשס"ח, הם יצאו לאור מחדש, הפעם כספר, "קטיף שביעית", מכון "התורה והארץ", אשקלון תשס"ז.

30. ראה: ר"ז וייטמן, (לעיל הערה 27). על אוצר בית דין ראה עוד: ר"ש ישראלי, חוות בנימין, ג, ירושלים תשנ"ח, סי' צח; ר"ח דאום (עורך), (לעיל, הערה 17), ב, עמ' 381-451; ר"א אחיטוב, "היסודות ההלכתיים של אוצר בית דין", התורה והארץ, ו, כפר דרום תשס"א, עמ' 389-422, ולהלן הערה 36.

בשמיטת תשנ"ד עמד בראש "ועדת השמיטה" של הרבנות הראשית הרב יעקב אריאל, רבה של רמת-גן ונשיא מכון "התורה והארץ".³¹ הוא היה גם חבר בבית הדין של אוצר בית דין של תנובה שפעל לראשונה בהיקף ארצי.³² ההתארגנות בשנה זו החלה באיחור רב, לא הייתה הסברה מספקת ותדריך נאות לחקלאים, מכון "התורה והארץ" סייע רבות בהכנת השמיטה ובהוצאת חוברות הדרכה. באותה שמיטה נוסתה לראשונה, ובהצלחה, שיטת גידול ירקות על מצע מנותק בתוך חממות בגוש קטיף ת"ו. הגידול התבצע על פי ההוראות והדרישות של הרבנים הראשיים ורבנים נוספים,³³ למרות זאת, הציבור הרחב, שלא היה מודע מספיק לנושא השמיטה, העדיף לרכוש תוצרת מהיתר המכירה או מנוכרים.

הפולמוס הקשה שפרץ לקראת שמיטת תשס"א (ראה לעיל), וחוסר בתקציב וכוח אדם, הקשו מאד על היערכותה של הרבנות הראשית לשנת השמיטה. הרב חגי בר-גיורא נתמנה באיחור רב למנהל מחלקת השמיטה. מתנדבים ומתנדבות עזרו לו בהפצת שטרי ההרשאה בקרב החקלאים ובהחתמתם עליהם (ראה להלן מסמך מט), ומכון "התורה והארץ" סייע לו ככל שנדרש. הוא פרסם בשם הרבנות הראשית חוברת הדרכה לציבור הרחב – "שמיטה למעשה". בשמיטה זו לראשונה הפעילה תנובה, בשיתוף פעולה עם מכון "התורה והארץ", מערכת שיווק בשם "אוצר הארץ". דרך מערכת זו שווקו לציבור הרחב ירקות ופירות שגדלו וטופלו ע"י חקלאים יהודים, שלא הסתמכו על היתר המכירה של הרבנות הראשית, וזאת באמצעות אוצר בית דין, שנוהל ופוקח ע"י מערכת הכשרות של תנובה, שפעלה על פי הנחיות והדרכה של בית דין מיוחד. בזכות פעילות זו זכו חנויות ומוסדות רבים לתוצרת ברמה גבוהה של כשרות. למרות הפעילות

31. על פעילותה של ועדה זו, ראה: ועדת השמיטה שע"י הרבנות הראשית תשנ"ד: סקירה כללית לקחים ומסקנות, ירושלים תשנ"ה. ושם מעמ' 47 מצולמים שטר ההרשאה והמכירה.

32. רבה של תנובה, הרב יחזקאל דאום, החל בהקמתו אך פטירתו ערב שנת השמיטה קטעה את פעילותו הנמרצת. מחליפו, הרב זאב וייטמן, הפעילו בשנת השמיטה, ראה: ר"ז וייטמן, "אוצר בית הדין שליד תנובה בשמיטה תשנ"ד", בתוך ר"ח דאום (עורך), (לעיל הערה 17), ב, עמ' 418-451; הנ"ל, (לעיל, הערה 5), עמ' 215-239.

33. ר"ד לאו, "חממות ומצעים מנותקים בשביעית", תחומין, יד (תשנ"ד), עמ' 80-90; א' דוידסון, "פולמוס החממות", תהודת כשרות, 2 (תשנ"ד), עמ' 3-9; ר"י עמיחי, בתוך: ר"ח דאום (לעיל, הערה 17), עמ' 282-291; ר"ע יוסף, "חממות בשביעית", תורה שבעל פה, מב (תשס"א), עמ' כח-לד; ר"י אריאל, באהלה של תורה, ג, כפר דרום תשס"א, סי' י"א; התורה והארץ, ו, כפר דרום תשס"א, עמ' 312-357, 565-582; ר"מ בורשטין, שמיטה: תדריך למודי והלכה למעשה, ירושלים תשס"ח, עמ' 360-368.

וההשקעה הרבה של אוצר בית דין ארצי זה, שנתמך כלכלית ע"י תנובה, בשל חוסר הסברה ומודעות מספקת לחשיבותו בציבור הרחב, והחשש של רבים מלצרוך תוצרת הקדושה בקדושת שביעית, הוא לא צלח כפי שקיוו מפעיליו.³⁴ בשל פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה בתחילת שנה זו, רבים העדיפו לרכוש תוצרת מ"אוצר הארץ" או מהיתר המכירה ולא מערבים.³⁵

לקראת שמיטת תשס"ח הקימו רבני מכון "התורה והארץ", שהוקם מחדש באשקלון לאחר עקירתו מכפר דרום ת"ו, מערכת שיווק רצינית – "אוצר הארץ" – בפריסה ארצית, כדי לספק תוצרת של חקלאות יהודית למהדרין, שלא הסתמכה על היתר המכירה של הרבנות הראשית, אלא בעיקר על אוצר בית דין. הלקח משמיטת תשס"א נלמד, ולאחר עבודת הסבר בשטח לחקלאים, ופרסומת נרחבת ויעילה בעיתונות לציבור הצרכנים במשך תקופה ארוכה, עלתה מאד המודעות בציבור הרחב למפעל חשוב זה. עוד לפני כניסת שנת השמיטה, התבקש הציבור להימנות על "אוצר הארץ" ולשלם מקדמה, כדי לסייע בהקמת המערכת, ההיענות הייתה מרובה ומפתיעה (כ-20 אלף מנויים). החידוש הפעם היה, פיקוח כשרותי קפדני על כל המערכת, ושיווק התוצרת ישירות לצרכנים – ל-180 חנויות ולעשרות מוסדות בכל רחבי הארץ. רבני ונאמני הציונות הדתית, ששאפו לחזק את החקלאות היהודית בארץ, דווקא בשנת השמיטה בה מתקשים החקלאים למצוא את פרנסתם, הרבו בדיונים, בעל פה ובכתב, בשאלה שבעיקרה התייחסה לסדר העדיפויות שהציע "אוצר הארץ" – מה צריך להיות היחס הנכון להיתר המכירה שנעשה ביוזמתה של הרבנות הראשית (ראה לעיל)? לגבי החקלאים – האם עליהם להצטרף ל"אוצר הארץ" או שהם יכולים לסמוך על היתר המכירה; ולגבי הציבור הרחב – האם עליו להעדיף לרכוש סחורה מ"אוצר הארץ" או מהיתר המכירה; וכשתאזל התוצרת מאוצר בית דין, האם עליו להעדיף תוצרת

34. פירוט וסיכום פעילות זו ע"י רבה של תנובה, ראה: ר"ז וייטמן, "סיכומים והרהורים לקראת שמיטה", המעין, תשרי תשס"ז, עמ' 25-34.

35. על סיכום שמיטת תשס"א, ראה: ר"ח בר-גיורא, "נקודות לסיכום – שמיטה תשס"א", אמונת עתיד, 44 (חשוון-כסלו תשס"ב), עמ' 27-29; ר"י עמיחי, "מתשס"א לתשס"ח", שם, 45 (טבת-שבט תשס"ב), עמ' 23-32; הנ"ל, "מקץ שבע שנים (לסיכום שנת השמיטה תשס"א)", צהר, ט (חורף תשס"ב), עמ' 135-144; ר"י אריאל, "שמיטה תשס"א – ואנחנו", אמונת עתיד, שם, עמ' 14-22; ר"מ נהוראי, "הרהורים על שנת השמיטה תשס"א", צהר, י (אביב תשס"ב), עמ' 177-182; ולעיל הערות 18-19.

מהיתר המכירה או מייבוא מחוץ לארץ.³⁶ פעילותו של "אוצר הארץ" בשמיטה זו, תרמה תרומה גדולה למודעות ולהקפדת יתר על הלכות שמיטה בציבור זה.

לסיכום ניתן לומר, שמשמיטה לשמיטה הלכה וגברה התודעה של חשיבות מצוות השמיטה והלכותיה. כל שמיטה, למרות הבעיות השונות שהתעוררו בה, והפולמוס התמידי שהתלווה אליה בנושא היתר המכירה, הביאה ליתר התעניינות והעמקה בנושא כה חשוב, שאלפיים שנה עם ישראל לא עסק בו.³⁷ הרבניים הראשיים, שעול פסיקת הציבור הונח על כתפיהם, נאלצו להתמודד עם בעיות הלכתיות קשות, הפתרונות שהם נתנו להן, נבעו ממבט כללי של צורכי היישוב כולו, והבנת החשיבות של חקלאות יהודית בארץ. מאז היווסדה, פרסמו הרבנים הראשיים והרבנות הראשית מאות מכתבים, תשובות והנחיות הלכתיות ומעשיות בנושא השמיטה, וכן הודעות לעיתונות, טפסים וכו', חלק גדול מהם נעלם ונשכח. כאן אספנו מעט מזער מחומר עצום זה, שבחלקו מתפרסם כאן לראשונה. ראינו חשיבות רבה בהצגת מסמכים אלו בפני הציבור הרחב, בעיקר עבור רבנים, תלמידים, חוקרים וכל המתעניין בנושא השמיטה, החפצים להבין וללמוד על ההלכות המעשיות, ההתלבטויות, הקשיים והפתרונות בהם עסקה הרבנות הראשית ב-13 השמיטות האחרונות. אנו תקווה ותפילה שנזכה במהרה לקיים מצוות זו מדאורייתא בכל היקפה והדרה.

36. ראה: ר"י פרידמן, "לקראת שנת השמיטה תשס"ח: בעיות ומדיניות בשאלות השמיטה הבאה", צהר, כח (חורף תשס"ז), עמ' 9-20 [=אמונת עתיד, 69 (טבת-שבט תשס"ז), עמ' 13-30]; הנ"ל, "על הארץ ועל אוצרותיה", שם, כט (אביב תשס"ז), עמ' 145-147; הנ"ל, "אין עושים אידיאליזציה משעת הדחק", שם, ל (סתיו תשס"ח), עמ' 151-154; הנ"ל, אמונת עתיד, (כסלו-טבת תשס"ח), עמ' 70-76; שם, 74, (שבט-אדר א' תשס"ח) עמ' 64-65; ר"ז וייטמן, (לעיל, הערה 34), עמ' 31-34; הנ"ל, "הערות על מדיניות 'אוצר הארץ' בשמיטת תשס"ח", צהר, כט (תשס"ז), עמ' 139-144; ר"י אריאל, "אוצר בית דין נשמתה של השמיטה", קומי אורי, כ (תמוז תשס"ז), עמ' 16-29, ושם, כא (אב-אלול תשס"ז), עמ' 25-28; הנ"ל, "אוצר בית דין ביטוי למעמד הציבור", תחומין כח (תשס"ח), עמ' 303-315; ר"מ נהוראי, "שותפות האומה בהיתר המכירה", שם, ל' (סתיו תשס"ח), עמ' 140-150; ר"י ויסמן, "היתר המכירה או 'אוצר בית דין'", תחומין, כז (תשס"ז), עמ' 36-45; ר"י בן-מאיר, היתר המכירה או אוצר בית דין, ירושלים תשס"ח; הנ"ל, אמונת עתיד, 74 (שבט-אדר א' תשס"ח), עמ' 53-64; הנ"ל, קומי אורי, כ (תמוז תשס"ז), עמ' 40-57, ושם, כה (אדר-ניסן תשס"ח), עמ' 34-45; ר"י עמיחי, "אוצר בית דין – הנחלת הלכה", תחומין כח (תשס"ח), עמ' 329-330. סיכום הדברים, ראה: א' טרגין, "מבט לתוככי הציבור הדתי-לאומי בשמיטת תשס"ח", צהר, לב, (אדר ב' תשס"ח), עמ' 95-107.

37. סקירה קצרה על פועלה של הרבנות הראשית בכל שנת שמיטה, ראה: ר"י אריאל, "תולדות השמיטה", בתוך: א' ורהפטיג וש' כ"ץ (עורכים), (לעיל, הערה 24), עמ' 653-666.